

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوم، شماره‌ی هفتم، ۱۳۹۰، صص ۱۲۱-۱۳۵

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه مطالعه موردی: ولایت قاینات^۱

زهرا علیزاده بیرجندی*، علی آرامجو**

چکیده

تحولات اقتصاد ایران در نیمه‌ی دوم حکومت قاجاریه، حوزه‌های مختلف کشور را دستخوش تغییر کرد. کشاورزی نیز مانند دیگر عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی، از این تغییرات متأثر شد. بررسی تأثیر تحولات اقتصادی قاینات در نیمه‌ی دوم حکومت قاجاریه بر کشاورزی این ولایت و پیامدهای آن، مسئله پژوهش حاضر است. بنا بر یافته‌های این پژوهش، به‌دنبال توسعه‌ی دادوستدهای خارجی و داخلی که ولایت دورافتاده و مرزی قاینات را به حلقه‌ای مهم در تجارت روسیه، هند بریتانیا و ایران در شرق کشور در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم تبدیل کرد، کشاورزی این ولایت نیز به‌سوی تجاری شدن سوق یافت. افزایش تولید محصولات صادراتی مانند تریاک، زعفران و ابریشم و کاهش تولید اقلام ضروری مانند گندم و جو از مشخصه‌های این روند جدید بود. واژگان کلیدی: کشاورزی تجاری، قاجاریه، قاینات، بیرجند، اقتصاد.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند (zalizadehbirjandi@gmail.com)

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ تمدن و فرهنگ ملل اسلامی (aliamram.nl@gmail.com)

تاریخ دریافت: ۸۹/۱۲/۱۶ - تاریخ تأیید: ۹۰/۱۱/۲۴

۱. ولایت قاینات در این دوره سرتاسر گوشه‌ی جنوب شرقی خراسان را در بر می‌گرفت. این ولایت در گستره‌ای وسیع‌تر، پیش از دوره صفوی، قهستان نام داشت. در اواخر عصر صفویه، عنوان قاینات برای نامیدن قسمتی از این ناحیه به‌کار رفت و عنوان قهستان دیگر به آن اطلاق نشد. نام قاینات از شهر اصلی ولایت یعنی قاین گرفته شده و بارها بر منطقه اطلاق شده است. رک. عبدالحسین فنودی، (۱۳۸۳)، تاریخ قاینات، به تصحیح محمود رفیعی، تهران، هیرمند، صص ۳۱-۳۲.

مقدمه

گزارش‌های موجود از ولایات مختلف ایران در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم، از تولید و تجارت شماری از محصولات پولی، هر چند به صورت نامنظم و نابرابر حکایت می‌کند. برخی از این گزارش‌ها، از چند برابر شدن تولید محصولات پولی اصلی، از جمله ابریشم، تریاک، تنباکو، پنبه و برنج در این برهه‌ی زمانی گزارش داده‌اند.^۱ به عقیده‌ی نوشیروانی، کشاورزی ایران را در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دیگر نمی‌توان کشاورزی معیشتی قلمداد کرد، زیرا در این زمان، کشاورزی کاملاً در اقتصاد کشور ادغام شده و روابط بازرگانی گسترش چشمگیری یافته بود. البته، بسیاری از ویژگی‌های کشاورزی معیشتی همچنان به حیات خود ادامه می‌داد.^۲ در این میان، در ولایت قاینات نیز - همانگونه که تشریح خواهد شد - گام‌هایی برای تجاری کردن کشاورزی برداشته شد. برای ورود به این بحث، نگاهی کلی به اقتصاد ایران، به‌ویژه ولایت قاینات، در نیمه‌ی دوم حکومت قاجاریه لازم است.

تجارت قاینات در نیمه دوم قاجاریه

توسعه‌ی اقتصاد بین‌المللی بعد از ۱۸۵۰ م/ ۱۲۶۶ ق، تحولات عمده‌ای در اقتصاد داخلی بسیاری از کشورها ایجاد کرد که ایران هم از این امر مستثنی نبود. به علت پیشرفت تکنولوژی حمل و نقل، گشوده شدن کانال سوئز در سال ۱۸۶۹ م/ ۱۲۸۶ ق، تأسیس راه آهن و... تجارت ایران نیز وارد رقابت‌های بین‌المللی شد.^۳ استفاده از کشتی‌های تجاری بخار در دریای خزر در ۱۸۶۱ م/ ۱۲۷۷ ق و در خلیج فارس در ۱۸۶۲ م/ ۱۲۷۸ ق به ترتیب، ارتباط بنادر شمالی ایران را با روسیه و بنادر جنوبی را با هند بریتانیا آسان‌تر کرد. آغاز صنعتی شدن آسیای مرکزی و قفقاز که در اواخر دهه ۱۸۸۰ م/ ۱۲۹۰ ق و اوایل دهه ۱۸۹۰ م/ ۱۳۰۰ ق صورت پذیرفت، بازار جدیدی را برای محصولات ایران، به‌ویژه محصولات ایالات شمالی ایران از جمله خراسان فراهم آورد.^۴ رقابت قدرت‌های بزرگ

1. Ahmad seyf, (1984), "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of opium in Persia, 1850-1906", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 16, No. 2, p.233.

۲. س. و. نوشیروانی، (۱۳۶۱)، «سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران»، در: مجموعه مقالات مسائلی ارضی و دهقانی، تهران، آگاه، ص ۲۲۸.

3. Robert A. McDaniel, (1971) "Economic Change and Economic Resiliency in 19th Century Persia", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 1, p.37.

4. Nashat, Guity "From Bazaar to Market: Foreign Trade and Economic Development in Nineteenth-Century Iran", *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2, (Winter - Spring, 1981), P.60.

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه ۱۲۳

استعماری روس و بریتانیا در قرن نوزدهم برای نفوذ در ایران نیز به نوبه‌ی خود، زمینه‌ساز تحولاتی در اقتصاد کشور شد. بی‌تردید، یکی از مهم‌ترین راه‌های نفوذ هر چه بیشتر آنها در ایران، به خصوص نواحی شرقی آن - که برای هر دو قدرت اهمیت زیادی داشت -^۱ توسعه‌ی روابط اقتصادی و تجاری بود؛ ایجاد راه‌آهن، مسیرهای تجاری، پست و تلگراف و همچنین تاسیس شعب بانکی، همه در این زمینه صورت گرفت.^۲ قاینات بین مشهد و سیستان واقع شده بود که به ترتیب، بازارهای عمده‌ی کالاهای روسی و هند بریتانیایی بودند. بنابراین، در این دوره، رقابت چشمگیری بین این دو قدرت در منطقه مشاهده می‌شود. علاوه بر موقعیت مناسب تجاری، شرایط سیاسی قاینات نیز چنان بود که هر یک از دو قدرت رقیب برای نفوذ بیشتر در آن تلاش می‌کرد. در واقع، از نظر این قدرت‌ها، اهمیت سیاسی قاینات بیش از اهمیت تجاری آن بود و فعالیت‌های تجاری با هدف کاملاً سیاسی صورت می‌گرفت.

هر چند، در نیمه‌ی اول حکومت قاجاریه (۶۴-۱۲۱۰ق) تجارت قاینات بیشتر با دیگر ولایات ایران، آن هم در قالب واردات و صادرات کالاهای محلی بود، گزارش‌هایی از وارد شدن تدریجی این ولایت به تجارت با هند بریتانیا نیز در دست است. کرک را که بیشتر به هند صادر می‌شد،^۳ عمدتاً هندیانی می‌بردند که از قبل، در این ولایت ساکن و به عناصر مهم تجاری منطقه تبدیل شده بودند. «ولف» در سال ۱۲۴۷ق از فعالیت چند تاجر هندی در بیرجند گزارش داده است.^۴ همچنین، گاهی کالاهای هند و بریتانیا و اروپا که به بنادر خلیج فارس، مخصوصاً بندرعباس می‌رسید، از راه کرمان و خبیص وارد بیرجند کرسی قاینات می‌شد تا از آنجا به مناطق دیگر ارسال شود.^۵ حاکمان ولایت قاین گله‌های شتر

۱. علی آرامجو، قاینات در دوره قاجاریه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹، صص ۴۷-۶۰.

۲. همان، صص ۶۷-۷۴.

3. Thomas Southey, (1848), *The rise, progress and present state of colonial wools*, London, p.328.

4. Joseph Wolff, (1837), *Research and missionary labours among the Jews, Mohammedans, and other sects*, Philadelphia, PP. 81-82.

۵. محمدحسن گنجی، (۱۳۵۳)، سسی و دو مقاله جغرافیایی، تهران، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب، ص ۱۲.

داشتند و از اوایل قرن نوزده، با اجازه دادن شتر به بازرگانی که در این مسیر و مسیرهای دیگر فعالیت می‌کردند، در تجارت آنها شریک می‌شدند و ضمن کمک به رشد تجارت از طریق قاینات، منافع خود را نیز تضمین می‌کردند.^۱ «فوربس» (۱۲۵۹ق) از سه یا چهار کاروانسرای خوب در شهر بیرجند یاد می‌کند که نشان‌دهنده‌ی رشد تجارت در این شهر است.^۲

به دنبال تلاش‌های لندن و سنت پترزبورگ برای اعمال نفوذ در منطقه‌ی استراتژیک قاینات، این ولایت، به‌ویژه بیرجند، در نیمه‌ی دوم حکومت قاجاریه (۱۳۴۴-۱۲۶۴ق) به قطبی بازرگانی در شرق ایران برای مبادلات خارجی و داخلی تبدیل شد، به طوری‌که در چند دهه‌ی پایانی حکومت قاجار، یکی از طرف‌های اصلی تجارت با بریتانیا و روسیه که برای نفوذ بیشتر در این منطقه می‌کوشیدند- در شرق ایران محسوب می‌شد و این در حالی بود که تجارت قاینات با ولایات همجوار افغانستان و همچنین ولایات دیگر ایران نیز رشد می‌کرد. به عنوان مثال، در ۱۹۰۵-۰۶م حدود ۷۰ درصد از واردات ولایت قاینات را کالاهای روسی و هند بریتانیایی به خود اختصاص دادند و ۴۳ درصد از صادرات قاینات نیز در این سال، راهی این کشورها شد.^۳ بررسی مفصل تغییراتی که در تجارت قاینات در این زمان روی داد، از موضوع این نوشتار خارج است.^۴ به هر روی، پیوند تجاری ولایت دورافتاده‌ی قاینات با بازارهای بین‌المللی، زمینه‌ساز تحولاتی چند در عرصه‌های مختلف حیات اقتصادی و اجتماعی این ولایت شد. جریان سیل‌آسای واردات، اقتصاد لرزان و آسیب‌پذیر داخلی را با مشکلاتی روبه‌رو کرد. به عنوان مثال، هرچند آمار دقیقی از صنایع و پیشه‌های نیمه‌ی اول حکومت قاجاریه در دست نیست، بی‌تردید سیل واردات مصنوعات

۱. آ. ک. س. لمبتون، (۱۳۷۵)، *ایران عصر قاجار*، ترجمه‌ی سیمین فصیحی، تهران، انتشارات جاودان خرد، ص ۷۸.

2. Frederick Forbes, (1844), "Route from Turbat Haideri, in Khorasan, to the River Heri Rud, on the Borders of Sistan", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, p.162.

3. L. Daukes, (1906), "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending February, <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>, pp. 17-19.

۴. برای اطلاعات بیشتر در زمینه تحولات تجاری ولایت قاینات در دوره قاجار، نک. آرامجو، صص ۹۹-۶۴.

اروپایی باعث کاهش تولید صنایع محلی و از بین رفتن برخی از پیشه‌ها شد و وضع صنعتگران حرفه‌های گوناگون را متحول ساخت. پارچه‌بافان سنتی که قبلاً نقشی محوری در تولید شهری داشتند، در اثر جریان سیل‌آسای واردات پارچه‌های اروپایی از بین رفتند.^۱ «بلو» در سال ۱۲۸۸ق/۱۸۷۲م از ورود پارچه‌های پنبه‌ای ارزان‌قیمت و لباس‌های ماشینی اروپایی به قاینات گزارش داده است.^۲ «مک گرگر» در سال ۱۸۷۵م/۱۲۹۲ق، بعد از اشاره به نوعی گلدوزی روی ابریشم در قاینات، یادآور می‌شود که این صنعت در حال نابودی است.^۳ به نظر سیف، با تنزل صنایع دستی محلی که نتیجه‌ی واردات ارزان بود، تقاضای داخلی برای مواد خامی مانند ابریشم و پنبه کاهش یافت و این محصولات بیشتر و بیشتر صادر شد؛ متعاقباً به علت تنزل صنایع محلی، نیاز به واردات کالاها بیشتر و بیشتر شد. همچنین، نیاز به نقدینگی برای فراهم کردن هزینه‌ی خرید این کالاهای متنوع، کشاورزان را به تولید محصولات پولی کشاند. به این ترتیب، به نظر او، بخشی از جاذبه‌ی کشت محصولات نقدی، به نوعی ضعف در تولید بخش غیر کشاورزی برمی‌گشت.^۴ برای درک کامل این گرایش تجاری در عرصه‌ی کشاورزی قاینات، نگاهی گذرا به وضعیت کشاورزی این ولایت در نیمه‌ی اول قاجاریه (۱۶۴-۱۲۱۰ق) لازم می‌نماید.

نگاهی گذرا به کشاورزی قاینات در نیمه‌ی اول قاجاریه

قاینات با توجه به شرایط جغرافیایی خاص خود، همواره با کمبود منابع آب روبه‌رو بوده است. این منطقه رودخانه‌ای دائم نداشت و آب مورد نیاز آن معمولاً از قنات‌ها و گاه چاه‌هایی تأمین می‌شد که در سراسر منطقه حفر شده بود. بنابر گزارش‌های موجود، به دلیل کمبود منابع آب، گاهی یک قنات به اهالی چند روستا تعلق داشت که به احتمال زیاد، به

۱. جان فوران، (۱۳۷۷)، همکاری شکستنده تاریخ تحولات اجتماعی در ایران ۱۵۰۰-۱۹۱۴م، ترجمه‌ی

احمد تدین، تهران، مؤسسه خدماتی و فرهنگی رسا، ص ۲۶۸.

2. Henry Walter Bellew, (1873), *Record of the march of the mission to Seistan*, Calcutta, p.304.

۳. سی. ام. مک‌گرگر، (۱۳۶۸)، شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ م،

ترجمه‌ی اسدالله توکلی، ج ۲، مشهد، مؤسسه انتشارات آستان قدس رضوی، ص: ۱۵۳.

4. Ahmad Seyf "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of opium in Persia, 1850-1906", p.234.

علت خشک شدن قنات یا چاه یک روستا اتفاق می‌افتاد. روش تقسیم آب بدین‌گونه بود که کاسه‌ای مسی یا آهنی که در انتهایش سوراخی داشت، روی سطح آب می‌گذاشتند و تا زمانی که کاسه از آب لبریز نشده بود، شخص می‌توانست برای آبیاری مزارعش از آب قنات استفاده کند.^۱ این روش که تا اوایل قرن چهاردهم هجری قمری برای تقسیم آب عمدتاً در مناطق خشک و کم‌آب به‌کار می‌رفت، «پنگان» نام داشت.^۲

در نیمه‌ی اول حکومت قاجار، علاوه بر کمبود منابع آب، ناامنی ولایت قاینات در اثر تهاجم اقوام ترکمن، بلوچ و افغان نیز در وضعیت نامناسب کشاورزی این منطقه دخیل بود. از یک سوی، اسارت نیروی کار توسط مهاجمان و از طرف دیگر، تداوم ناامنی، سبب سرمایه‌گذاری کمتر اهالی در امور زراعی می‌شد.

با وجود حاصل‌خیزی نسبی دشت طبس، آن‌گونه که «فوربس» (۱۲۵۹ق/۱۸۴۱م) اشاره می‌کند، حتی یک‌پنجاهم آن هم کشت نشده بود. مردم حداکثر برای سه یا چهار ماه ذخیره‌ی گندم داشتند و باقی‌ماه‌ها را با خوردن شلغم و چغندر می‌گذراندند که البته آن هم به شرط برداشت خوب این محصولات امکان‌پذیر بود.^۳ با وجود این، منبع اصلی درآمد مردم این ولایت، همچون سایر نواحی ایران، کشاورزی بود که آب مورد نیاز آن با حفر قنات‌های متعدد، و در بعضی مناطق، با حفر چاه تا حدی تأمین می‌شد. «فریزر» (۱۲۳۷ق/۱۸۲۲م) بعد از توصیف شرایط جغرافیایی نامناسب منطقه‌ی قاینات، از حاصل‌خیزی خاک آن برای تولید غلات و میوه یاد می‌کند.^۴ محصولات مانند زعفران، تریاک، جو، گندم، شلغم، پنبه، سیب، انار، زردآلو، اناب، انگور، توت، و زرشک در مزارع و باغ‌های قاینات تولید می‌شد.^۵ ظاهراً مهم‌ترین محصول کشاورزی منطقه زعفران بود که به‌صورت گسترده کشت می‌شد.^۶ پر واضح است که عمده‌ی این محصولات فقط برای

1. a.v. nikitenko,(1853), *Zapiski imperatorskovo russkovo geographicheskovo obshestva*, St. Petersburg, p.280.

۲. عبدالکریم حکمت یغمایی، بر ساحل کویر نمک، تهران، انتشارات طوس، ۱۳۷۰، ص ۳۰۱.

3. Fredrick Forbes, "Route from Turbat Haideri, in Khorasan, to the River Heri Rud, on the Borders of Sistan", *Journal of the royal geographical society of London*, vol. 14, p.170.

4. James B. Fraser, (1825), *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821-2*, London, p.20.

5. Fraser, p. 20; Forbes, pp. 149-79.

6. *Dictionnaire géographique universel*.(1829), T. 5, part. 1, 1, Paris, p. 571 Vasilli Nikitenko, p. 280.

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه ۱۲۷

استفاده‌ی محلی تولید می‌شد و به استثنای زعفران که گزارش‌هایی از صادرات آن به ولایات همجوار و ممالک همسایه به چشم می‌خورد،^۱ بقیه‌ی محصولات ارزش تجاری چندانی نداشت. فورس بعد از اشاره به تولید مقادیر زیاد زعفران در قاینات، بر سود پایین آن تأکید کرده است که نشان‌دهنده‌ی کسادِ بازار این محصول ارزشمند در آن زمان است.^۲

رشد کشاورزی تجاری

در پی رواج مبادلات تجاری پولی (زودبازده) در قرن نوزدهم، اقتصاد روستایی از راه مناسبات بازرگانی به بازار گسترده‌تر ناحیه‌ای، مملکتی و در نهایت، به بازار جهانی پیوند خورد.^۳ در نتیجه‌ی این تحول، جنبشی در تولید محصولات کشاورزی به وجود آمد که آن را بیشتر به سمت تولید محصولات تجاری سوق می‌داد. در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، در قاینات بیشتر محصولات تجاری همچون زعفران، تریاک و ابریشم تولید می‌شد. سودآوری زیاد این محصولات، مانع توجه مردم به تولید محصولات اساسی مانند گندم و جو می‌شد، تا جایی که تولید محلی این محصولات کفاف مردم منطقه را نیز نمی‌داد. ظاهراً مقدار زیادی گندم از سیستان وارد ولایت قاینات می‌شد.^۴ این در حالی است که بیشتر، میزان فراوانی از این محصول در قاینات تولید می‌شد.^۵ یکی از محصولاتی که در این دوره توجه زیادی را برانگیخت، تریاک بود. تریاک در ایران، تا دهه‌ی ۱۲۸۰/۱۸۶۰ ق عمده‌تاً برای استفاده‌ی داخلی تولید می‌شد. با این حال، گزارش‌های معدودی درباره‌ی صادرات آن در دست است.^۶ به هر روی، عوامل متعدد سبب رشد تولید این محصول در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم شد:

هند که اصلی‌ترین تأمین‌کننده‌ی تریاک بازار چین بود، به دلیل کاهش چشمگیر تولید پنبه - در اثر جنگ داخلی آمریکا - و همچنین رشد تولید مصنوعات پنبه‌ای، کشاورزی

1. Keith Edward Abbott, (1855) "Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 25, p.109.

2. Forbes, p.170.

۳. سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران، ص ۲۲۱.

4. *From the Indus to the Tigris*, p. 304; Stewart, "The Herat Valley and the Persian Border, from the Hari-Rud to Sistan", *Proceedings of the royal geographical society*, Vol. 8, No. 3, p. 140.

5. Abbott, p.109.

6. Willem Floor,(2003), *Agriculture in Qajar Iran*, Washington, pp. 433-34.

خود را متوجه تولید پنبه کرد و از همین روی، تولید تریاک در این کشور کاهشی چشمگیر یافت و هند تا اندازه‌ی زیادی از صحنه‌ی تجارت تریاک خارج شد. در همان زمان، به دلیل توجه چین به تولید چای و ابریشم، تقاضا برای تریاک در آن کشور افزایش یافته بود؛^۱ به‌ویژه که صادرات زیاد این محصولات، قدرت خرید و در نتیجه میزان واردات چین را افزایش داده بود. پر واضح است که این شرایط توجه کشاورزان ایرانی را به تولید محصول تریاک جلب کرد. همچنین، نیاز به کالای صادراتی‌ جان‌شین ابریشم پس از سال ۱۸۶۵م/۱۲۸۱ق به رونق بیشتر کشت و صادرات تریاک کمک کرد.^۲ در نتیجه‌ی این عوامل، تولید تریاک به سرعت گسترش یافت و این محصول به کالایی مهم در تجارت خارجی ایران تبدیل شد.

در اواخر قرن نوزدهم، کشت خشخاش ظاهراً در تمامی مناطق خراسان رایج بود، اما بیشتر برای مصرف داخلی تولید می‌شد. تا اینکه در نتیجه‌ی عوامل مذکور، تولید آن رو به افزایش نهاد و به کالایی مهم در تجارت خارجی منطقه تبدیل شد. این مطلب از گزارش جنرال کنسول مشهد در ۳-۱۸۹۲م به‌خوبی استنباط می‌شود: «تا چند سال پیش در خراسان تنها مقدار بسیار محدودی تریاک، آنهم برای مصرف خانگی به عمل می‌آمد اما در حال حاضر این محصول به منظور صادرات کشت می‌شود، بدین سبب در همه جای خراسان مزرعه‌های خشخاش به چشم می‌خورد.»^۳ بی‌نیازی گیاه خشخاش به آب زیاد و امکان کشت آن در سال‌های متوالی در یک زمین بدون نیاز به باروری آن، باعث می‌شد مردم با جدیت بیشتری آن را بکارند.^۴ به گزارش میرزا خانلرخان، اهالی قاینات از دهه‌ی ۱۲۹۰ق زراعت گسترده‌ی تریاک را به تدریج شروع کردند.^۵ اسمیت (۱۸۷۱-۷۲م/۱۸۸۸-۸۹ق)، از تولید این محصول در بعضی از مناطق قاینات، از جمله دشت بیاض در

1. Ibid, p. 437.

۲. گنج شایگان، صص ۳۰-۳۱.

Moustafa Khan Fateh, (1926), *The economic position of Persia*, London, p. 19.

3. E. C. Ringler Thomson, (1893), "Report on the Trade of Khorasan and Sistan for the year: 1892-93", p.7.

4. "Opium in Persia" (1894), [Foreign Office Reports, Annual Series, No. 1268.], *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 23, p.199

۵- اعتصام‌الملک، سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک، کوشش منوچهر محمودی، تهران، صص ۲۱۳.

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه ۱۲۹

همان زمان خبر می‌دهد.^۱ به گزارش «بیست»، در ایران، برای کشت تریاک جز مالیات زمین زراعتی، مالیات دیگری پرداخت نمی‌شد که این امر هم به افزایش کشت و استفاده از این محصول می‌انجامید.^۲

«مک گرگر» تریاک را در کنار زعفران مهم‌ترین محصولات کشاورزی قاینات نامیده است.^۳ سایکس نیز در اواخر قرن نوزدهم میلادی، از تولید مقادیر فراوان این محصول در قاینات گزارش داده است.^۴ در نتیجه‌ی تولید زیاد در اوایل دهه ۱۳۰۰ق، تریاک به محصولات صادراتی قاینات افزوده شد. این محصول، در مقادیر زیاد، از راه خلیج فارس و هند بریتانیا به بخارا و چین صادر می‌شد.^۵ تریاک قاینات برای فروش، به دو صورت خشک و سوخته عرضه می‌شد. ظاهراً تریاک خشک، منی ۷۵ قران و تریاک سوخته منی ۵۵ قران به فروش می‌رسید.^۶

یکی دیگر از محصولات تجاری عمده‌ی قاینات، زعفران بود. زعفران تا اواخر قرن نوزدهم میلادی عمدتاً در حد نیاز محلی تولید می‌شد.^۷ در همان سال‌های پایانی قرن نوزدهم میلادی، به علت پیوند تجاری قاینات با بازارهای جهانی، تقاضا برای این محصول افزایش یافت. به دنبال افزایش تقاضا، قیمت زعفران نیز گران شد. افزایش قیمت نیز، به نوبه‌ی خود به افزایش تولید انجامید. «بیست» درباره‌ی افزایش قیمت این محصول می‌نویسد: «زعفران که تا چندی پیش هر هفت مثقالش به یک قران به فروش می‌رسید، اینک قیمت هر دو و نیم مثقالش یک قران شده است.»^۸ شایان ذکر است که به دنبال همین تغییرات در بازار زعفران، کشاورزان تربت حیدریه نیز به کشت این محصول ارزشمند روی

1. Euan Smith, (1876), *The Perso-Afghan mission*, journal of the persian boundary commission, 1870-71-72, vol. 1, London, p.401.

2. C. E. Yate, (1900), *Khorasan and Sistan*, London, P. 62

۳. شرح سفری به ایالت خراسان ...، ص ۶۲.

۴. سرپرسی سایکس، (۱۳۶۳)، ده هزار میل در ایران، ترجمه‌ی حسین سعادت نوری، تهران، انتشارات

ابن‌سینا، ص ۴۰۱.

5. Stewart, p.141; R. L. Kennion,(1907) "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending February, 19,1907",p.12.

6. R. L. Kennion, (1908), "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending March 20, 1908,"p.20.

7. C. S. Maclean, (1890), "Report on the Trade of Khorasan for the year 1889-90", p.5.

8. Yate, p.63.

آوردند. امروزه هم زعفران آن منطقه رقیب اصلی زعفران قاینات است. کنسول بریتانیا در مشهد در ۹۱-۱۸۹۰م درباره‌ی روی آوردن اهالی تربت حیدریه به کشت زعفران این گونه گزارش داده است: «اخیراً کشاورزان تربت حیدری که کشت زعفران را از کشت پنبه سودآورتر یافتند، شروع به کشت زعفران کرده‌اند.»^۱ با توجه به مقدار تولید سالانه‌ی زعفران (از ۲۵۰ هزار تا ۵۰۰ هزار مثقال) و قیمت آن (قیمت هر صد مثقال این محصول در بازار بیرجند در ۲۶-۱۳۲۵ق، حدود هشتاد قران بود) ارزش سالانه‌ی آن را می‌توان بین دو بیست تا چهار صد هزار قران تخمین زد که ظاهراً حدود یک سوم آن، در خود قاینات مصرف و بقیه به مناطق دیگر صادر می‌شد.^۲ بیشتر زعفران قاینات ظاهراً به هند صادر می‌شد.^۳

ابریشم را می‌توان از دیگر محصولات پولی قاینات دانست که در بیشتر بخش‌های این ولایت، به ویژه قاین، خوسف، سنی‌خانه، نیم‌بلوک و زیرکوه تولید می‌شد. بیشتر ابریشم قاینات به صورت خام به کرمان صادر و مقادیر کمی از آن در تولیدات محلی استفاده می‌شد.^۴ خشکسالی دهه‌ی هشتاد قرن سیزدهم ق باعث خشک شدن بسیاری از درختان توت منطقه شد. در نتیجه، تولید ابریشم در سال ۱۲۸۸ق به یک چهارم متوسط تولید سالانه‌اش کاهش یافت.^۵ بعد از این رونق، به علت بروز نوعی بیماری خاص در اواخر قرن نوزدهم، پرورش کرم ابریشم در قاینات دوباره متروک شد، تا اینکه در اوایل قرن بیستم، در پی ورود تخم‌های ابریشم خارجی، دوباره وضع مناسبی یافت و از آن به بعد تا مدتی افزایش می‌یافت.^۶ یکی از مشخصه‌های توسعه کشاورزی تجاری، افزایش فروش قبل از برداشت (سلف) محصول، چه از سوی مالک و چه از سوی دهقان و همچنین مساعده‌های نقدی تجار به کشاورزان است. نحوه‌ی اعطای این وام‌ها و مساعده‌ها متفاوت بود، در بیشتر موارد، متضمن بدهکار قول می‌داد که محصول خود را به قیمتی معین در موقع برداشت به بستانکار بفروشد.^۷ گزارش‌های موجود درباره‌ی تجارت ابریشم قاینات

1. Maclean, (1891), "Report on the Trade of Khorasan for the year 1890-1891", p.5.

2. "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending March 20, 1908", p.21.

3. "Report on the Trade of Khorasan for the year 1889-90", p.19.

4. *From the Indus to the Tigris*, p.320.

5. *The Perso-Afghan mission*, p. 341.

6. "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending March 20, 1908", p.23.

۷. سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران، ص ۲۲۲.

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه ۱۳۱

در اوایل قرن بیستم، از وجود نوعی از این مساعده‌ها در آن منطقه حکایت می‌کند. بر اساس گزارش‌های اسناد کنسولگری بریتانیا در بیرجند، تخم ابریشم را دلال‌های ترک، یونانی و ارمنی وارد قاینات می‌کردند و به روستاهایی می‌فرستادند که درخت توت در آنها فراوان بود. دلال‌ها با شرایط خاصی تخم‌های ابریشم را در اختیار کشاورزان می‌گذاشتند. در برخی از موارد، یک‌چهارم یا یک‌پنجم محصول به دلال می‌رسید و در بعضی موارد، دلال با فروش تخم ابریشم، از خریدار تضمین می‌گرفت که محصول را به قیمت ثابت معمولاً منی یک یا دو قران زیر قیمت بازار، به دلال بفروشد.^۱ بی‌تردید، این نوع تجارت از قابلیت بالای فروش این محصول حکایت می‌کرد.

نرخ رایج تخم ابریشم در قاینات، ده الی شانزده قران برای هر جعبه‌ی پنج مثقالی بود. هر جعبه، ده تا سی من قاینی پبله‌ی تر تولید می‌کرد. پبله‌های خشک معمولاً سه برابر تر به فروش می‌رسید. تقریباً از هر سه من پبله‌ی خشک یک من ابریشم تولید می‌شد و قیمت هر من ابریشم شصت تا هشتاد قران بود.^۲ نماینده‌ی شعبه‌ی بانک روسی بیرجند، مشهدی رحیم (در ۱۹۰۸م / ۱۳۲۶ق) نماینده‌ی تجارت ابریشم در قاینات هم بود. تخم ابریشم‌هایی که او وارد می‌کرد، عمدتاً در آسیای صغیر تولید می‌شد.^۳

ابریشم قاینات بیشتر به صورت پبله صادر می‌شد؛ البته، گاهی با استفاده از دستگاه‌های مخصوص، ابریشم را در خود منطقه به صورت حلقه درمی‌آوردند و سپس صادر می‌کردند. بخشی از ابریشم قاینات نیز به خراسان و از آنجا به روسیه صادر می‌شد. در سال ۱۳۲۶ق مقادیری پبله‌ی ابریشم به قیمت ۱۸,۹۰۷ قران از ولایات قاینات و سیستان به خراسان صادر شده است.^۴

پیامدهای رشد کشاورزی تجاری

بی‌تردید گرایش به سمت تولید محصولات تجاری (تریاک، زعفران، ابریشم) از چند دهه‌ی پایانی قرن نوزدهم به بعد، پیامدهایی داشت. توجه بیش از اندازه به کشت محصولات پولی

1. "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending March 20, 1908", p. 23.

2. Ibid, p. 23.

3. Ibid, p. 23.

4. Ibid, p. 53.

باعث شد کشاورزان کشت این محصولات را جایگزین محصولات اساسی تری همچون جو و گندم کنند. بی تردید این وضعیت، به ویژه در دوره‌ی مورد مطالعه که کشور راه‌های مواصلاتی مناسبی نداشت، می‌توانست باعث افزایش آسیب‌پذیری جامعه در دوره‌های خشکسالی شود؛ زیرا در سال‌های قحطی، ذخیره‌ی کافی اقلام ضروری (گندم، جو و دیگر محصولات معیشتی) وجود نداشت. بر اساس گزارش‌های موجود، همین عامل باعث شده بود که در کشت محصولات پولی نیز ثباتی وجود نداشته باشد. همان‌طور که سیف به‌درستی اشاره می‌کند، ترس از قحطی، روستاییان را وادار می‌کرد بعد از یک دوره‌ی کوتاه تولید محصولات پولی، زمین، نیروی کار و آب بیشتری را به تولید محصولات غذایی (معیشتی) اختصاص دهند. در مرحله بعدی، با افزایش محصولات غذایی، قیمت آنها کاهش می‌یافت و روستاییان دوباره به کشت محصولات پربازده و پولی رو می‌آوردند که همان عکس‌العمل سابق را به دنبال داشت.^۱ به گزارش «یوان اسمیت»، خشکسالی‌های پی‌درپی اواخر دهه هشتاد قرن سیزدهم هجری قمری باعث شده بود بسیاری از کشاورزان ولایت قاینات کشت محصولات سودآوری مانند تریاک و زعفران را رها کنند و جو و گندم بکارند.^۲ به علاوه، این روند (گرایش به تولید محصولات تجاری) موجب وابستگی روزافزون اقتصاد ایران به بازارهای بین‌المللی می‌شد که مزایا و کاستی‌های خود را داشت. کاهش تقاضا یا پایین آمدن قیمت این کالاها در بازارهای بین‌المللی می‌توانست تاثیر منفی‌ای بر اقتصاد کشاورزی ایران بگذارد؛ این در حالی بود که افزایش تقاضا و قیمت در بازارهای جهانی سود بیشتری را برای تولیدکننده و تاجر ایرانی به ارمغان می‌آورد. به عنوان مثال، در نتیجه‌ی جنگ داخلی آمریکا، عرضه‌ی پنبه در بازار جهانی کم شد و تقاضای این محصول افزایش یافت. در نتیجه‌ی این افزایش تقاضا، تولید پنبه در کشورهای مصر، سوریه و ایران افزایش یافت و بسیاری از کشاورزان در این کشورها به تولید پنبه روی آوردند. بدین ترتیب از سال ۱۸۶۳/م ۱۲۷۹ق این محصول جایگاه مهمی را در کالاهای صادراتی ایران به دست آورد. اما با تمام شدن جنگ داخلی آمریکا، ضربه‌ی شدیدی به صادرات این محصول و در نتیجه اقتصاد کشور وارد شد.^۳

1. "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of opium in Persia, 1850-1906", p.233.

2. *The Perso-Afghan mission*, p. 341.

3. Willem Floor, *Agriculture in Qajar Iran*, Washington, 2003, p.422.

نتیجه‌گیری

توسعه اقتصاد بین‌المللی در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم، تحولات چشمگیری را در اقتصاد داخلی ایران به دنبال داشت. با ورود تجارت ایران به رقابت‌های بین‌المللی، عرصه‌های مختلف اقتصادی به‌ویژه بخش کشاورزی تغییرات مهمی را تجربه کرد. افزایش روزافزون واردات کالاهای مصرفی از کشورهای بیگانه از یک سو و تنزل بسیاری از تولیدات داخلی مانند صنایع دستی از جانب دیگر، نیاز فوری به ایجاد منبع تامین این مخارج را به‌ویژه در مناطق روستایی موجب شد. به نظر می‌رسد روی‌آوری به تولید محصولات پولی پاسخی به این نیاز بود. کشاورزی قاینات که در نیمه‌ی اول قاجاریه شکلی محلی داشت و به‌درستی می‌توان «کشت و زرع معیشتی» اش خواند، در اواخر قرن نوزده و اوایل قرن بیستم وارد مرحله‌ای شد که تفاوت‌های فاحشی را با قبل تجربه می‌کرد، هر چند همچنان بسیاری از ممیزات کشت و زرع معیشتی را دارا بود. تریاک، زعفران و ابریشم از جمله محصولات پولی‌ای بود که از اواخر قرن سیزدهم قمری به بعد مورد توجه کشاورزان ولایت قاینات قرار گرفت تا جایی که تولید این اقلام جنبه‌ی تجاری یافت و برخلاف گذشته، فقط برای استفاده محلی تولید نشد. هرچند این روند (گرایش به تولید محصولات پولی) در کوتاه‌مدت سود سرشاری را برای کشاورزان به ارمغان می‌آورد، در طولانی‌مدت نتایج نامطلوبی به دنبال داشت. تمرکز بر تولید محصولات پولی از یک سو، باعث وابستگی شدید طبقه کشاورز به بازارهای بین‌المللی می‌شد که بی‌تردید تکانه‌های آن بازارها، تأثیر مستقیمی بر معیشت کشاورزان می‌گذاشت و از سوی دیگر در موارد قحطی و خشک‌سالی آسیب‌پذیری روستاییان افزایش می‌یافت، زیرا تولید اقلام ضروری (مانند گندم و جو) به سبب توجه بیش از حد به محصولات پولی کاهش می‌یافت.

منابع و مأخذ

- آرامجو، علی، *قاینات در دوره قاجاریه*، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، مهر ۱۳۸۹.
- اعتصام‌الملک، (۱۳۵۱)، *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک*، به کوشش منوچهر محمودی، تهران، بی‌نا.
- جمالزاده، محمدعلی، (۱۳۶۲)، *گنج شایگان (اوضاع اقتصادی ایران در ابتدای قرن بیستم)*، کتاب تهران، ۱۳۶۲.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۶۳)، *ده هزار میل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، ابن سینا.
- فنودی، عبدالحسین، (۱۳۸۳)، *تاریخ قاینات*، به تصحیح محمود رفیعی، تهران، هیرمند.
- فوران، جان، (۱۳۷۷)، *همکاری شکننده تاریخ تحولات اجتماعی در ایران ۱۵۰۰-۱۹۱۴م*، ترجمه‌ی احمد تدین، مؤسسه خدماتی و فرهنگی رسا.
- لمبتون، آ. ک. س.، (۱۳۷۵)، *ایران عصر قاجار*، ترجمه‌ی سیمین فصیحی، تهران، انتشارات جاودان خرد.
- گنجی، محمد حسن، (۱۳۵۳)، *سی و دو مقاله جغرافیایی*، تهران، انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- عبدالکریم حکمت یغمائی، (۱۳۷۰)، *بر ساحل کویر نمک*، تهران، طوس.
- مک‌گرگر، سی. ام.، (۱۳۶۸)، *شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ م*، ترجمه اسدالله توکلی، ج ۲، مشهد، مؤسسه‌ی انتشارات آستان قدس رضوی.
- نوشیروانی، س. و.، (۱۳۶۱)، «سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران»، *مجموعه مقالات مسائل ارضی و دهقانی*، تهران، آگاه.
- *فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان)*، کارکنان وزارت جنگ انگلستان، مستقر در هندوستان، ترجمه کاظم خادمیان، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.

- Abbott, Keith Edward, "Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 25 (1855), pp.
- Bellew, Henry Walter, *From the Indus to the Tigris*, London 1874.
- _____, *Record of the march of the mission to Seistan*, Calcutta 1873.
- C. S. Maclean, "Report on the Trade of Khorasan for the year 1889-90", <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>.
- _____, "Report on the Trade of Khorasan and Sistan for the year 1890-91", <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>.
- *Dictionnairegeographique universel, T.5, part.1, Paris, 1829.*
- E. C. Ringler Thomson, "Report on the Trade of Khorasan and Sistan for the year: 1892-93", <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>.
- Fateh, Moustafa Khan, *The Economic position of Persia*, London, 1926.
- Floor, Willem, *Agriculture in Qajar Iran*, Washington, 2003.
- Gilbar, Gad G., "The Persian Economy in the Mid-19th Century", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 19, Issue 1/4 (1979).
- Ferrier, J. P. *Caravan journeys and wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*. London 1857.

رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه‌ی دوم قاجاریه ۱۳۵

- Fraser. James B., *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821-2*, London 1825.
- Forbes, Fredrick, "Route from Turbat Haideri, in Khorasan, to the River Heri Rud, on the Borders of Sistan", *Journal of the royal geographical society of London*, vol. 14, pp. 145-192.
- Goldsmid, F. J., *Journey from Bandar Abbas to Mash-Had by Sistan, with Some Account of the Last-Named Province*, *Journal of the royal geographical society of London*, vol. 43, (1873), pp. 65-83.
- L. Daukes, "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending February, 1906," <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>
- McDaniel, Robert A., "Economic Change and Economic Resiliency in 19th Century Persia", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 1 (Winter, 1971).
- Nashat, Guity "From Bazaar to Market: Foreign Trade and Economic Development in Nineteenth-Century Iran", *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2, (Winter - Spring, 1981).
- R. L. Kennion, "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending March 20, 1908," <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>.
- _____, "Report on the Trade of the Province of Seistan and Kain for the year ending February, 19, 1907", <http://parlipapers.chadwyck.co.uk>
- Seyf, Ahmad "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of opium in Persia, 1850-1906", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 16, No. 2 (May, 1984), pp. 233-250.
- Smith, Euan, *the Perso-Afghan mission*, *Journal of the Persian Boundary Commission*, 1870-71-72, vol. 1, London, 1876.
- Southey, Thomas, *The Rise, progress and present state of colonial wools*, London, 1848.
- Stewart, "The Herat Valley and the Persian Border, from the Hari-Rud to Sistan, *Proceedings of the royal geographical society*, Vol. 8, No. 3, (Mar. 1886) pp. 137-156.
- Wolff, Joseph, *Research and missionary labours among the Jews, Moham medans, and other sects*, Philadelphia 1837.
- Yate, C. E., *Khurasan and Sistan*, London, 1900.
- *Zapiski imperatorskovo russkovo geographicheskovo obshestva*, a.v. nikitenco, St. Petersburg, 1853,
- "Opium in Persia" [Foreign Office Reports, Annual Series, No. 1268.], *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 23, (1894).